

Michał Sadłowski

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0003-2799-2911

sadlowskimich@gmail.com

Obraz stanu gospodarki i finansów Rosji w wybranych pracach z okresu rewolucji lutowej 1917 r.¹

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu było zaprezentowanie stanu rosyjskiej gospodarki i finansów w okresie I wojny światowej oraz w związku z wydarzeniami rewolucyjnymi w Rosji w 1917 r. W tym zakresie dokonano ogólnej analizy nieznanymi szerzej prawno-ekonomicznych prac z 1917 r. takich autorów, jak Z.S. Kacelenbaum, I.A. Michajłow, M.M. Ljubimow, G.D. Dementjew, D.P. Bogolepow, A.W. Wenediktow, N.M. Jasnyj, P. Haensel, B.D. Bruckus, D.W. Kuzowkow i A. Szrejder. Analizowane w artykule prace stanowią przykład dyskusji rosyjskich elit o problemach państwa w kontekście mającego się zebrać Zgromadzenia Ustawodawczego (Konstytucyjnego).

Słowa kluczowe: I wojna światowa; finanse; rewolucja 1917 r.; rosyjscy prawnicy; Rosja

WPROWADZENIE

Obalenie rządów dynastii Romanowów na przełomie lutego i marca 1917 r. oznaczało początek wielkiej zmiany polityczno-ustrojowej oraz społeczno-gospodarczej w Rosji. Jednym z symptomów tej nowej rzeczywistości była likwidacja cenzury i swoisty rozkwit różnych wydawnictw, które rozpoczęły publikowanie tysięcy artykułów, broszur i książek, na łamach których poruszano najważniejsze kwestie dotyczące oceny funkcjonowania państwa oraz przyszłości jego ustroju polityczno-ustrojowego i społeczno-gospodarczego. Jednym z obszarów intensywnej dyskusji i refleksji rosyjskich prawników, ekonomistów i polityków była sprawa stanu gospodarki i finansów Rosji w czasie I wojny światowej oraz ich możliwe kierunki zmian w związku z wydarzeniami rewolucji lutowej.

W niniejszym artykule dokonano analizy nieznanymi szerzej prawno-ekonomicznych prac z 1917 r. takich autorów, jak Z.S. Kacelenbaum, I.A. Michajłow, M.M. Ljubimow, G.D. Dementjew, D.P. Bogolepow, A.W. Wenediktow, N.M. Jasnyj, P. Haensel, B.D. Bruckus, D.W. Kuzowkow i A. Szrejder. Dla historyka prawa, specjalizującego się w historii ustroju rewolucyjnej Rosji, jest to ważne, gdyż prace te były tworzone w okresie krótkiej wolności, a poza tym stanowiły efekt bieżących badań uczestników tych rewolucyjnych wydarzeń.

¹ Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2014–2019 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant”. Niniejszy artykuł stanowi rozszerzoną i zmodyfikowaną wersję referatu, który został wygłoszony podczas XXVII Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych w Lublinie w dniach 10–12 września 2018 r.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

KOSZTY WIELKIEJ WOJNY ORAZ ICH WPŁYW NA FINANSE IMPERIUM ROSYJSKIEGO

Nie ulega wątpliwości, że rewolucja 1917 r. w Rosji była w znacznej mierze efektem niesprzyjającego dla państwa Romanowów przebiegu I wojny światowej. Stąd w literaturze ekonomicznej i prawniczej doby rewolucji lutowej 1917 r.² pojawiły się prace naukowe i publicystyczne, które opisywały rosyjską gospodarkę w czasie wojny. Starano się w nich również wykazać wpływ jej przebiegu na przyczyny rewolucyjnych wydarzeń z początku 1917 r. Jedną z ważniejszych prac tego okresu, dotyczących finansowo-ekonomicznego położenia Rosji w czasie I wojny światowej, była *Wojna i finansowo-ekonomiczne położenie Rosji*³ Z.S. Kacenenbauma⁴. Autor we wstępie stwierdził, że wojna zastała Rosję w dobrym stanie, zarówno jeśli idzie o finanse, jak i ekonomię⁵. Mimo że w wielu aspektach państwo rosyjskie znajdowało się jeszcze „w ogniu” w stosunku do głównych potęg światowych, to postępował proces rozszerzania indywidualnej własności na wsi, wzrósł popyt na maszyny w gospodarstwach rolnych⁶, zwiększał się eksport rosyjskich produktów rolnych oraz wydobywanie węgla i produkcja żelaza, a także rozwijał się ruch spółdzielczy. Jak zauważył autor: „Odstając od Zachodu, szliśmy jednak do przodu, wykonując wielkie kroki”⁷. Jednakże w ocenie finansów i przedrewolucyjnego budżetu państwa rosyjskiego pod kątem nakładania obciążeń publiczno-prawnych Kacenenbaum odnotował, że w państwach kapitalistycznych nie były one korzystne dla „pracujących elementów kraju”⁸. Jego zdaniem w czasie pokoju główny ciężar obciążeń podatkowych ponoszą klasy niższe i średnie⁹. Autor uznał to za istotną zależność, gdyż działania wojenne finansowane są głównie z podatków i pożyczek, które zaciąga państwo, z tym że odsetki od tych pożyczek (i same pożyczki) państwo będzie oddawać mającym pożyczkodawcom (w oryginale – „kapitalistom”), ale właśnie ze środków, które zostaną pozyskane z podatków od ludności¹⁰. W związku z tym w ocenie Kacenenbauma wydatki na wojnę obniżają kapitał i bogactwo państwa, a jeśli wojna jest finansowana z pożyczek, to tymi kosztami będą obciążone „pokolenia przyszłych płatników podatków”¹¹.

Według danych zaprezentowanych przez Kacenenbauma Rosja na cele wojenne do dnia 1 września 1917 r. (a więc w okresie obejmującym trzy lata i półtora miesiąca) przeznaczyła blisko 40 mld rubli, co miało 12 razy przewyższać wydatki budżetowe z 1913 r.¹² We-

² Mająca miejsce od lutego do października 1917 r. (według kalendarza juliańskiego, tzw. starego stylu).

³ Z.S. Kacenenbaum, *Vojna i finansowo-ekonomičeskoye položeniye Rossii*, Moskwa 1917.

⁴ Zacharij Salomonowicz Kacenenbaum (1885–1961) – rosyjski i radziecki prawnik, ekonomista i działacz państwowy. W 1909 r. ukończył Wydział Prawa Imperatorskiego Uniwersytetu Moskiewskiego. W czasie swojej kariery akademickiej pracował m.in. jako profesor Katedry Nauki o Finansach na Wydziale Prawa Radzieckiego/Budownictwa Ustroju Radzieckiego i Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego (1925–1931). W latach 1921–1929 zasiadał w zarządzie Banku Państwowego Związku Radzieckiego. W latach 1930–1933 oraz w 1948 r. represjonowany.

⁵ *Ibidem*, s. 1.

⁶ Kacenenbaum, powołując się w swojej pracy na Rocznik Ministerstwa Finansów z 1915 r. i Zbiór Statystyczno-Ekonomicznych Wiadomości z Zakresu Gospodarki Rolnej, wskazał, że w 1911 r. w 50 guberniach Rosji produkcja maszyn rolniczych miała osiągnąć sumę 45 693 000 rubli.

⁷ Z.S. Kacenenbaum, *op. cit.*, s. 5.

⁸ *Ibidem*, s. 8.

⁹ *Ibidem*, s. 25.

¹⁰ *Ibidem*, s. 22–25.

¹¹ *Ibidem*, s. 25.

¹² *Ibidem*, s. 18.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

dług wyliczeń tego autora w 1914 r. wojna kosztowała Rosję 9–10 mln rubli dziennie, a do czerwca 1917 r. wydatki te miały wzrosnąć do 60 mln rubli dziennie¹³. Kacenenbaum w 1917 r. prognozował, że po zakończeniu wojny i rewolucji Rosja pozostanie z długiem państwowym wynoszącym około 65–70 mld rubli, a same procenty wyniosą rocznie około 3 mld rubli¹⁴. Wywodził stąd, że pierwszym zadaniem w dziedzinie finansów powinno być wygenerowanie środków na zapłatę odsetek, drugim – uregulowanie zobowiązań krótkoterminowych, a trzecim – ogólne uzdrowienie systemu pieniężnego¹⁵.

Kolejną ważną pracą dotyczącą gospodarki państwa rosyjskiego w czasie I wojny światowej była wydana w 1917 r. w Piotrogradzie książka pt. *Państwowe dochody i wydatki Rosji w czasie wojny: fakty i cyfry*¹⁶ I.A. Michajłowa¹⁷. Charakteryzując stan finansów Rosji w 1914 r., autor zauważył, że rozpoczęta wówczas wojna przyczyniła się do ogromnego wzrostu wydatków oraz do trudności systemu podatkowego, co stanowiło dodatkową komplikację, gdyż na przełomie lat 1913/1914 rozpoczęto politykę redukcji dystrybucji i w ogóle spożycia alkoholu¹⁸. Ograniczenia i wszelkie zakazy (rozpoczynające się w chwili ogłoszenia mobilizacji) sprzedaży różnych rodzajów wyrobów alkoholowych spowodowały trudności dla budżetu, którego dochody do czasu wybuchu wojny w 1914 r.¹⁹ w znacznej części wiązały się z obciążeniami dochodów ze sprzedaży wyrobów alkoholowych²⁰. Opisując problemy rosyjskiego budżetu w 1915 r., Michajłow zwrócił uwagę m.in. na utratę w tym roku kontroli i tym samym dochodów z uprzemysłowionego terytorium Królestwa Polskiego i guberni chełmskiej²¹. W jego ocenie państwo, kupując w czasie wojny masę towarów i usług (głównie w kredycie), zapłaciło za to pracą obecnych i przyszłych pokoleń²².

Wyliczeniami kosztów wojny zajął się również M.M. Ljubimow²³ w pracy pt. *Jak państwo zbiera pieniądze ludowe i na jakie cele je przeznaczają?*²⁴ Jak wyliczył, przed 1914 r. ogólne dochody ludności carskiej Rosji wynosiły 15 mld rubli, z czego 3 mld stanowiły dochody budżetu państwa²⁵. Koszty wojny w latach 1914–1917 zostały oszacowane na 38 mld

¹³ *Ibidem*, s. 19.

¹⁴ *Ibidem*, s. 59.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ I.A. Michajłow, *Gosudarstvennyye dokhody i raskhody Rossii vo vremya vojny (Fakty i tsifry)*, Petrograd 1917. Książka została napisana jesienią 1916 r., a wydano ją w ramach serii „Wojna i życie ekonomiczne”, która ukazywała się z kolei pod ogólną redakcją prof. Piotra Bierngardowicza Struwego (1870–1944).

¹⁷ Iwan Adrianowicz Michajłow (1891–1946) – rosyjski ekonomista, prawnik, działacz polityczny. Jeden z najbardziej znanych działaczy tzw. białej Rosji, aktywny urzędnik w Rządzie Tymczasowym, minister finansów w Rządzie Rosyjskim admirała A.W. Kołczaka.

¹⁸ I.A. Michajłow, *op. cit.*, s. 12–14.

¹⁹ E.S. Kravtsova, *Problemy reformirovaniya nalogovoy sistemy Rossiyskoy imperii v gody Pervoy mirovoy vojny (po vospominaniyam P.L. Barka)*, „*Ekonomicheskaya istoriya*” 2017, № 4, s. 41–43.

²⁰ I.A. Michajłow, *op. cit.*, s. 16–17.

²¹ *Ibidem*, s. 73. Powołując się na dane Państwowej Kontroli z 1913 r., Michajłow zauważył, że dochody z Kongresówki do budżetu centralnego Imperium Rosyjskiego (bez tzw. *winnoj operacji*) miały wynosić prawie 198,5 mln rubli.

²² *Ibidem*, s. 164.

²³ Mikołaj Mikołajewicz Ljubimow (1894–1977) – rosyjski i radziecki prawnik, wykładowca oraz ekonomista. W 1917 r. ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego. W latach 1919–1921 wykładał w utworzonym przez władze bolszewickie Moskiewskim Finansowo-Ekonomicznym Instytucie. Następnie był przez wiele lat pracownikiem Ludowego Komisariatu Finansów oraz Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego.

²⁴ M.M. Ljubimow, *Kak gosudarstvo sobirayet narodnyye den'gi i na chto ono raskhoduyet ikh?*, Moskwa 1917.

²⁵ *Ibidem*, s. 7–8.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

400 mln rubli²⁶, a potencjalny dług państwa na dzień 1 stycznia 1918 r. miał wynosić 55 mld rubli²⁷. W ocenie Ljubimowa ogromne koszty wojny, a także odsetki od zaciągniętych zobowiązań powinny być pokrywane w znacznej części przez nakładanie i zwiększanie podatków bezpośrednich, głównie na klasy posiadające²⁸. W związku z tym autor poddał krytyce rozbudowany system fiskalny państwa, oparty w znacznej mierze na podatkach pośrednich.

Kolejną pracą w omawianym zakresie była książka G.D. Dementjewa²⁹ pt. *Państwowe dochody i wydatki Rosji oraz położenie skarbu państwowego w czasie wojny z Niemcami i Austro-Węgrami do końca 1917 r.*³⁰ Ze wstępu do niej wynika, że autor trzy czynniki uznał za decydujące we współczesnych konfliktach zbrojnych. Są to: dobrze uzbrojona i posiadająca wysokie morale armia, dobrze zorganizowane zaplecze oraz pieniądze³¹. Zdaniem Dementjewa, jeśli system finansowy państwa prowadzącego wojnę przechodzi kryzys, to wówczas zaplecze – a w konsekwencji armia – ulega dezorganizacji, co oznacza, że klęska jest nieunikniona³². Co więcej, zwrócił uwagę na zależność polegającą na tym, że już wojna z Japonią³³ miała duże znaczenie dla gospodarki i finansów Rosji, więc tym bardziej wojna z takimi silnymi państwami, jak Niemcy i Austro-Węgry, dość silnie mogła wpłynąć na budżet państwa rosyjskiego. Ponadto autor zauważył, że koszty wojny znacznie wzrosły w 1917 r., co miało związek z wydarzeniami rewolucyjnymi. Zwiększyły się zwłaszcza wydatki ponoszone przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, które było odpowiedzialne za pomoc udzielaną rodzinom żołnierzy, oraz przez Ministerstwo Dróg Transportu³⁴.

Z kolei D.P. Bogolepow³⁵ w książce *Wojna i finanse*³⁶ podkreślił, że w panujących w 1917 r. warunkach zadanie dokładnego określenia kosztów wojny było trudne, gdyż znaczna ich część była objęta tajemnicą wojskową³⁷. Poza tym koszty te były trudne do określenia z racji zniszczenia wielu sfer funkcjonowania społeczeństwa i państwa, w tym ogromnych strat ludnościowych³⁸.

Ważną pozycją, wydaną również w czasie rewolucji 1917 r., a dotyczącą wpływu wojny na rosyjską gospodarkę, była książka A.W. Wenediktowa³⁹ pt. *Wojna, wzrost cen*

²⁶ *Ibidem*, s. 9.

²⁷ *Ibidem*, s. 10.

²⁸ *Ibidem*, s. 15.

²⁹ Gawrił Dmitriewicz Dementjew – rosyjski urzędnik Ministerstwa Finansów Imperium Rosyjskiego oraz Rządu Tymczasowego. Naczelnik Oddziału Księgowego Departamentu Skarbowości Ministerstwa Finansów.

³⁰ G.D. Dementjew, *Gosudarstvennyye dokhody i raskhody Rossii i polożheniye gosudarstvennogo kazańcheystwa za vremya vojny s Germanijey i Avstro-Vengriyey do kontsa 1917 g.*, Petrograd 1917. Książka została wydana nakładem Ministerstwa Finansów.

³¹ *Ibidem*, s. 2.

³² *Ibidem*. Dementjew pisał w tym kontekście, że Rosjanie nie posiadają w przeciwieństwie do Niemców „talentów organizacyjnych”, co sprzyja stanowi dezorganizacji zaplecza frontu.

³³ Autor określił tę wojnę z punktu widzenia wojskowego jako „nieznaczny wojenny epizod”.

³⁴ G.D. Dementjew, *op. cit.*, s. 62.

³⁵ Dmitrij Pietrowicz Bogolepow (1885–1941) – rosyjski i radziecki ekonomista, wykładowca akademicki, ekspert wspierający partię bolszewicką. W 1909 r. ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego. Specjalista w zakresie prawa finansowego, finansów i bankowości. Główny wykonawca bolszewickiej reformy uczelni wyższych w latach 20. XX w. Jeden z założycieli Moskiewskiego Ekonomiczno-Finansowego Instytutu.

³⁶ D.P. Bogolepow, *Voyna i finansy*, Moskwa 1917.

³⁷ *Ibidem*, s. 5.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Anatolij Wasiliewicz Wenediktow (1887–1959) – rosyjski i radziecki prawnik oraz ekonomista, pracownik naukowy, działacz bolszewicki. W 1949 r. jego książka pt. *Państwowa własność socjalistyczna* otrzymała tzw.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

*i stare kontrakty*⁴⁰. Autor zwrócił uwagę na problemy ekonomiczne i prawne związane ze zjawiskami polegającymi na tym, że na mocy ustawodawstwa państwowego z 1914 r. przedsiębiorstwa, których działalność była związana z produkcją na cele obronne, sektorem paliwowym i zaopatrzeniem, zostały zobowiązane do wykonywania kontraktów państwowych przed zawartymi wcześniej kontraktami (w znacznej mierze prywatnymi, ale i państwowymi)⁴¹. W wyniku tego w wielu przedsiębiorstwach pojawił się znaczny portfel niewykonanych zamówień. Wprawdzie ustawodawstwo z 1914 r. zwolniło takie przedsiębiorstwa od odpowiedzialności za naruszenie terminów ich wykonania, lecz nie poruszyło przy tym kwestii możliwości ich rozwiązania⁴². Było to o tyle istotne, że ceny surowców i koszty produkcji wciąż rosły, dlatego te przedsiębiorstwa, żeby kompensować sobie straty z wcześniej zawartych i wykonanych (lub wykonanych ze zwłoką) kontraktów, zaczęły prowadzić politykę zwiększania cen w kontraktach związanych z przymusowymi zamówieniami państwowymi⁴³. Wenediktow ocenił, że takie praktyki nie służyły interesom konsumpcji⁴⁴. Co więcej, zwiększały one koszty prowadzonej przez Rosję wojny. Część podmiotów, jak np. petersburskie przedsiębiorstwa P. Bekkel i Dom Handlowy Andriej Ellers, które zajmowały się handlem węglem, odmówiło realizacji kontraktów zawartych przed 1914 r., powołując się na okoliczności wojenne (m.in. rekwizycję) i tym samym na siłę wyższą⁴⁵. Tematykę wykonania zobowiązań cywilnoprawnych (handlowych) w warunkach wojny podjął też w 1917 r. J.A. Kantorowicz⁴⁶ w znanej pracy pt. *Wojna i wykonanie zobowiązań*⁴⁷.

ZAGADNIENIE ZAOPATRZENIA W ŻYWNOSĆ

W literaturze prawno-ekonomicznej doby rewolucji 1917 r. wiele miejsca poświęcono problemom zaopatrzenia w żywność podczas I wojny światowej. W tym zakresie ważne są prace *Kryzys zaopatrzenia i monopol chlebowy*⁴⁸ oraz *Doświadczenie regulacji zaopatrzenia chlebem*⁴⁹ prawnika N.M. Jasnego⁵⁰. W pierwszej z nich pisze, że jeszcze jesienią 1914 r. ceny chleba były stabilne, a nawet niskie⁵¹, lecz słabo rozwinięta sieć transportu sprawiła, że

Nagrodę Stalinowską. W Leningradzkim Uniwersytecie Państwowym pełnił m.in. funkcję dziekana Wydziału Prawa i kierownika Katedry Prawa Cywilnego.

⁴⁰ A.W. Wenediktow, *Voyna, rost tsen i staryye kontrakty*, Vyp. 2: *Ocherednyye voprosy finansovoy i ekonomicheskoy politiki*, Petrograd 1917.

⁴¹ *Ibidem*, s. 6.

⁴² *Ibidem*, s. 6–7.

⁴³ *Ibidem*, s. 8.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 11. W tym jednak przypadku Petersburski Sąd Handlowy w marcu 1916 r. ocenił w wyroku, że powołanie się tych przedsiębiorstw na siłę wyższą nie było skuteczne, gdyż węgiel na rynku był, a wzrost jego ceny nie może być przyczyną niewykonania kontraktu.

⁴⁶ Jakow Abramowicz Kantorowicz (1859–1925) – rosyjski prawnik, adwokat. Ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Sankt-Petersburskiego. Autor wielu prac z zakresu prawa autorskiego. Był redaktorem m.in. takich gazet, jak „Przegląd Sądowy”, „Przegląd Praktyki Senackiej” czy „Przegląd Ustawodawczy”.

⁴⁷ J.A. Kantorowicz, *Voyna i ispolneniye obyazatel'stv*, Petrograd 1917.

⁴⁸ N.M. Jasnyj, *Prodovol'stvennyy krizis i khlebnaya monopolija*, Petrograd 1917.

⁴⁹ *Idem*, *Opyt regulirovki snabzheniya khlebom*, Petrograd 1917.

⁵⁰ Naum Michajłowicz Jasnyj (1883–1967) – ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu w Charkowie. W latach 1908–1909 zajmował się praktyką adwokacką w Petersburgu. W 1920 r. pracował w Ministerstwie Zaopatrzenia Gruzji. Od 1933 r. pracował w USA jako ekspert od rolnictwa ZSRR.

⁵¹ Zwłaszcza w momencie rozpoczęcia wojny z Turcją na tzw. terytoriach eksportowych Imperium, jak Noworosja czy Kaukaz Południowy, ceny chleba miały być niskie, gdyż prawie ośmiokrotnie spadł eksport zbóż.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

chleb stawał się coraz trudniej dostępny w centralnych rejonach Rosji⁵². Z tego powodu w dniu 17 lutego 1915 r. komendanci okręgów wojskowych otrzymali prawo do:

- ustanawiania cen na chleb i furaz, które były kupowane dla armii,
- rekwirowania chleba i furazu z 15-procentowym obniżeniem ceny od osób, które nie chciały ich dobrowolnie sprzedać,
- ustanawiania zakazu wywozu chleba i furazu z jednego rejonu do drugiego⁵³.

W opinii tego autora wprowadzane regulacje, stwarzające możliwość ustanawiania różnych cen, przyczyniły się do zwiększania cen chleba już od początku 1915 r. Mimo urodzajnych lat (zwłaszcza 1915 r.) problemy transportowe oraz szeroka mobilizacja (i tym samym niedostatek siły roboczej na wsi)⁵⁴ sprawiły, że państwo musiało zacząć zabezpieczać chlebem z własnych zapasów robotników pracujących na obronność, a z czasem wszystkich potrzebujących⁵⁵. Jasnyj w swoich pracach dokładnie opisał procesy polegające na tym, że Rosja z kraju o stabilnej cenie zboża i chleba pod wpływem wojny oraz złej organizacji stała się krajem z ogromnymi problemami w zakresie zaopatrzenia.

ZAGADNIENIE REFORMY ROLNEJ

Jednym z głównych zagadnień reformy państwa rosyjskiego i jego ustroju społeczno-gospodarczego była kwestia reformy rolnej. W tym zakresie warto odnotować, że w 1917 r. została wydana książka prof. P. Haensela⁵⁶ pt. *Finansowa reforma w Rosji*⁵⁷. Odnośnie do sprawy ziemskiej i rozdziału ziemi z tzw. nowego funduszu ziemskiego autor uważał, że nie należy powtarzać „błędu regulacji 1861 r.” i ziemię chłopom należy po prostu nadać⁵⁸. Jeśli chodzi o system podziału ziemi, to twierdził, że jedyną sprawiedliwą formą będzie nadanie ziemi według „swojego rodzaju stopnia uczestnictwa w wojnie światowej”⁵⁹. W pierwszej kategorii miały się znaleźć osoby, które odznaczyły się w walkach, odniosły rany i kontuzje na wojnie, a także rodziny poległych i zaginionych, w drugiej kategorii zaś „wszyscy pozostali uczestnicy wojny/działań wojennych” (oprócz osób osądzonych za dezercję), natomiast w trzeciej kategorii – wszyscy pozostali chłopci, którzy „nie zerwali więzi z ziemią”. Warunkiem utrzymania na własność ziemi była konieczność jej stałego obrabiania przez 5 lat od jej otrzymania (z możliwością przekazania w spadku). Jeśliby chłop jednak utracił związek

⁵² N.M. Jasnyj, *Prodovol'stvennyy...*, s. 1–2.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Zob. 1917 god v sel'skokhozyaystvennom otnoshenii po otvetam, poluchennym ot khozyayev, Vyp. 4: *Sostoyaniye khlebov i trav k 10-mu iyunyua. Podennaya plata za trud v period vesennikh posevov*, Petrograd 1917, s. IX. Według broszury informacyjnej Oddziału Gospodarki Rolnej i Statystyki Rolniczej Ministerstwa ds. Ziemi Rządu Tymczasowego brak siły roboczej według stanu na czerwiec 1917 r. był najbardziej odczuwalny w gospodarstwach wiejskich, głównie z powodu rosnących stawek dla robotników. Tym samym areał ziemi uprawnej ulegał w nich zmniejszeniu.

⁵⁵ N.M. Jasnyj, *Prodovol'stvennyy...*, s. 3.

⁵⁶ Paul Haensel (ros. Павел Петрович Гензель, Paweł Petrowicz Genzel, 1878–1949) – rosyjski i amerykański finansista. Pochodził z ewangelickiej rodziny kupieckiej. W 1907 r. ukończył Moskiewską Akademię Nauk Handlowych oraz Wydział Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego w 1902 r. Profesor Uniwersytetu Moskiewskiego w katedrze prawa finansowego. W 1928 r. wyjechał ze Związku Radzieckiego jako *visiting professor* w Uniwersytecie w Grazu w Austrii. Następnie złożył wniosek o pozostanie w tym państwie. Karierę akademicką kontynuował w Stanach Zjednoczonych.

⁵⁷ P. Haensel, *Finansovaya reforma v Rossii*, Vyp. 3, Petrograd 1917.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 108.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 109.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

z ziemią (np. próbował sprzedać lub by jej nie obrabiał), to ziemia ta miała wrócić do tzw. funduszu wołosti w celu przekazania jej innym chłopom.

Zagadnienie stanu rolnictwa w Rosji w czasie I wojny światowej i rewolucji poruszył też B.D. Bruckus⁶⁰ w pracy pt. *W kontekście współczesnego stanu zagadnienia agrarnego*, która została wydana w Piotrogradzie w 1917 r. przez Stowarzyszenie Wolnej Gospodarki jako pierwszy numer serii „Agrarne zagadnienia w Rosji”⁶¹. Zdaniem autora nadchodząca reforma rolna mogła być jednym z najbardziej znaczących wydarzeń w historii rozwoju Rosji, dlatego zagadnienie to powinno być rozwiązane w oderwaniu od politycznej walki i populizmu⁶². Według Bruckusa niewłaściwą metodą realizacji reformy rolnej byłoby nieograniczone wywłaszczenie bez odszkodowania, gdyż naruszałoby nie tylko prawa własności, lecz także interesy kapitału, gdyż znaczna część ziem znajdowała się pod hipoteką. Takie rozwiązanie mogło spowodować, że niezbędny do rozwoju kraju po wojnie kapitał zachodni by nie przybył do Rosji⁶³. Najwłaściwszą formą rozwoju rosyjskiego rolnictwa powinno być z kolei wzmocnienie gospodarstw chłopskich poprzez zwiększenie ich produktywności i powiązanie z kapitałem oraz postępem technicznym, a nie wyłącznie poprzez zwiększanie areału. Jednocześnie Bruckus krytykował koncepcje utrzymania wspólnot czy tworzenia nowych kolektywnych form własności na wsi, opartych na własności samorządowej lub państwowej. Sam rozdział ziemi nie powinien jednak polegać na nieograniczonej zasadzie równego podziału ziemi obszarniczej wśród chłopów, lecz uwzględniać warunki miejscowe, potrzeby i potencjał rozwoju gospodarstw wieloobszarowych i chłopskich.

ZMIANA SYSTEMU PODATKOWEGO ROSJI

Kolejną dziedziną debaty dotyczącej zmiany ustroju społeczno-gospodarczego Rosji w czasie rewolucji lutowej 1917 r. była sprawa systemu podatkowego oraz wysokości stawek podatków. Jedną z ciekawszych publikacji w tym zakresie była praca uczonego D.W. Kuzowkova⁶⁴ pt. *Jakie podatki powinno ustanowić Zgromadzenie Ustawodawcze/Konstytucyjne?*, która została wydana w 1917 r. nakładem socjalistycznego wydawnictwa „Sprawa”⁶⁵. Praca ta miała charakter agitacyjny i zawierała postulaty w zakresie przyszłego systemu podatkowego Rosji, który powinien zostać uchwalony przez zbliżające się Zgromadzenie Konstytucyjne⁶⁶. Za pierwszy postulat uznano zakaz opodatkowania ludzi, których

⁶⁰ Ber Dawidowicz Bruckus (1874–1938) – rosyjski ekonomista, statystyk, agronom, działacz społeczny. W 1898 r. ukończył Nowoaleksandryjski Instytut Rolnictwa i Leśnictwa w Puławach. Zwolennik wolnego rynku, jeden z głównych ekspertów agrarnych carskiej Rosji wspierających agrarną reformę P. Stołypina. Po opuszczeniu w 1922 r. bolszewickiej Rosji żył i pracował na Litwie, w Niemczech i we Francji. W 1935 r. wyemigrował do Palestyny. Brat żydowskiego działacza i polityka Judela Dawidowicza Bruckusa (1870–1951).

⁶¹ B.D. Bruckus, *K sovremennomu polożheniyu agrarnogo voprosa*, Petrograd 1917. Praca Bruckusa to w zasadzie opublikowany wykład, który został wygłoszony dnia 6 kwietnia 1917 r. podczas obrad Stowarzyszenia Wolnej Gospodarki. W trakcie tego posiedzenia w ramach petersburskiego oddziału Stowarzyszenia powołano Ligę Reform Agrarnych, której celem było specjalistyczne wsparcie planowanej reformy ziemskiej.

⁶² *Ibidem*, s. 3–5.

⁶³ *Ibidem*, s. 15.

⁶⁴ Dmitrij Wasiliewicz Kuzowkow (1885–1961) – ukończył gimnazjum w Orle, a następnie Wydział Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego. Był jednym z twórców i pracowników tzw. Komunistycznej Akademii.

⁶⁵ D.W. Kuzowkow, *Kakiye nalogi dolzhno ustanovit' Uchreditel'noye sobraniye?*, Moskwa 1917.

⁶⁶ M.V. Lushnikova, A.M. Lushnikov, *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni*, Yaroslavl 2013, s. 211–212.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

dochody nie pozwalały na samoutrzymanie⁶⁷. Ta kategoria ludzi powinna zostać według Kuzowkova zwolniona z obowiązków podatkowych. Drugim postulatem była konieczność wprowadzenia progresywnych metod wyliczenia podatków, zgodnie z którymi ludzie osiągający większy dochód mieli płacić większe podatki⁶⁸. Tylko system progresywnych podatków miał być właściwy dla demokratycznej republiki. Trzeci postulat odnosił się do ulg podatkowych dla osób posiadających na utrzymaniu wielodzietne rodziny⁶⁹. Kolejną część pracy dotyczyła krytyki i postulatów zniesienia podatków pośrednich (z wyjątkiem podatku od towarów luksusowych), które miały prowadzić do wyczerpania klas pracujących, rozwarstwienia majątkowych w społeczeństwie oraz wojen⁷⁰. W związku z tym podatki bezpośrednie (dochodowy, majątkowy, spadkowy i od bezpodstawnego wzbogacenia) miały stanowić podstawę systemu opodatkowania⁷¹. W opinii Kuzowkova jeśli w państwie funkcjonowałyby wyłącznie podatki pośrednie, to dotkliwe koszty wojny ponosiłyby również klasy posiadające, co z kolei implikowałoby zmniejszenie agresywności państw, gdyż burżuazja nie chciałaby narażać swojego stanu posiadania⁷². Kuzowkow w zakończeniu swojej broszury wskazał, że masy pracujące obok takich haseł, jak „ośmiogodzinny dzień pracy” i „ziemia dla chłopów”, powinny akcentować postulaty zniesienia podatków oraz wprowadzenia wyłącznie progresywnych podatków bezpośrednich⁷³.

Kolejny przykład agitacyjno-propagandowych broszur z 1917 r. w zakresie zagadnień ekonomiczno-podatkowych to publikacja A. Szrejdera pt. *O podatkach*, wydana przez Partię Socjalistów-Rewolucjonistów⁷⁴. Założeniem przewodnim tej pracy była krytyka ówczesnego systemu podatkowego Rosji. Autor podzielił podatki na bezpośrednie i ukryte (pośrednie)⁷⁵ oraz argumentował, że te drugie są najbardziej niesprawiedliwe dla ludności. Wskazał, że generalnie skarb państwa Rosji w 1917 r. powinien z podatków otrzymać 3 mld rubli, czyli po 19 rubli od obywatela (wliczając w to mężczyzn, kobiety, starców i młodzież)⁷⁶, przy czym tylko 400 mln rubli miało pochodzić z podatków pośrednich⁷⁷. Jako przykład niesprawiedliwości w opodatkowaniu ludności Szrejder wskazał chłopską rodzinę składającą się z sześciu osób. Według niego taka rodzina powinna zarobić 350 rubli w skali roku (połowę w pieniądzu, a połowę w wypracowanych płodach rolnych i żywności). Zakładając, że każda osoba powinna zapłacić 19 rubli podatku do budżetu, aż 114 rubli pochłaniały zobowiązania publicznoprawne (15 rubli – podatki bezpośrednie, 99 rubli – podatki pośrednie)⁷⁸. W związku z tymi nierównościami oraz wyczerpaniem konieczna była zmiana ustroju na socjalistyczny, która miała się dokonać w wyniku rewolucji. Socjalistyczna rewolucja była jednak kwestią przyszłości w ocenie Szrejdera. Jak pisał, należy do niej przygotować na nowo „całe gospodarce

⁶⁷ D.W. Kuzowkow, *op. cit.*, s. 8.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 10.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 11.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 15.

⁷¹ *Ibidem*, s. 30.

⁷² *Ibidem*, s. 18. Kuzowkow wskazuje, że „nikomu niepotrzebna wojna” Rosji z Japonią z lat 1904–1905 kosztowała Rosjan około 3,5 mld rubli. W kontekście tego podaje też, że jeśli jej koszty miałyby ponosić burżuazja i ziemianie, to nie poparliby oni caratu w tym przedsięwzięciu.

⁷³ D.W. Kuzowkow, *op. cit.*, s. 31.

⁷⁴ A. Szrejder, *O nalogakh*, Petrograd 1917.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 3.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 5.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

i społeczne życie”⁷⁹. Charakteryzując przyszły system podatkowy, Szrejder stwierdził, że podatki służą realizacji wspólnych potrzeb, dlatego powinny być powszechne i równomierne.

PODSUMOWANIE

Omówione w niniejszym opracowaniu prace świadczą o tym, że specjaliści zajmujący się gospodarką i systemem finansowym Rosji w warunkach rewolucji 1917 r. przedstawili w swoich badaniach rzetelną analizę zjawisk w tym zakresie. Prace dotyczące ustroju gospodarczego Rosji, wydane w warunkach rewolucji lutowej 1917 r., dotyczyły w znacznej mierze kosztów ponoszonych przez społeczeństwo, gospodarkę i państwo rosyjskie na działania wojenne. Zniesienie cenzury wraz z wybuchem rewolucji 1917 r. umożliwiło rozpoczęcie swobodnej dyskusji o realnym stanie gospodarki rosyjskiej. Analizowane tu prace stanowią również przykład dyskusji rosyjskich elit o problemach państwa w kontekście mającego się zebrać Zgromadzenia Ustawodawczego (Konstytucyjnego).

Kolejnym wnioskiem, jaki nasuwa się po ich analizie, jest fakt rosnących na wielką skalę kosztów wojennych. Prawnicy i ekonomiści rosyjscy potrafili w miarę zgodnie i dokładnie oszacować koszty działań wojennych, a także wskazać przyczynę ich ogromnego wzrostu, lecz ograniczali się w zakresie przygotowania odpowiednich rozwiązań tych problemów. Proponowali je głównie specjaliści sympatyzujący z socjalistami i bolszewikami, jak np. D.W. Kuzowkow, który postulował zmianę systemu podatkowego w kwestii likwidacji podatków pośrednich oraz większe obciążenie tzw. klas posiadających.

W analizowanych pracach zauważalna jest też refleksja, że rosyjski system gospodarczy i finansowy nie był przygotowany do wojny na tak wielką skalę, a zacofana struktura społeczna (głównie brak reformy rolnej) oraz infrastruktura sprawiły, że zmalała dostępność produktów i ceny zaczęły rosnąć. W związku z tym rosnące koszty wojny sprawiły, że stopień niezadowolenia społecznego wzrastał, a jego rozładowanie przez władze – czy to jeszcze carskie, czy już rewolucyjne – stawało się coraz bardziej utrudnione lub było wręcz niemożliwe.

BIBLIOGRAFIA

- 1917 god v sel'skokhozyaystvennom otnoshenii po otvetam, poluchennym ot khozyayev*, Vyp. 4: *Sostoyaniye khlebov i trav k 10-mu iyunya. Podennaya plata za trud v period vesennikh posevov*, Petrograd 1917.
- Bogolepow D.P., *Voyna i finansy*, Moskva 1917.
- Bruckus B.D., *K sovremennomu polozheniyu agrarnogo voprosa*, Petrograd 1917.
- Dementjew G.D., *Gosudarstvennyye dokhody i raskhody Rossii i polozheniye gosudarstvennogo kaznacheystva za vremya voyny s Germaniyey i Avstro-Vengriyey do kontsa 1917 g.*, Petrograd 1917.
- Haensel P., *Finansovaya reforma v Rossii*, Vyp. 3, Petrograd 1917.
- Jasnyj N.M., *Opyt regulirovki snabzheniya khlebom*, Petrograd 1917.
- Jasnyj N.M., *Prodoval'stvennyy krizis i khlebnaya monopoliya*, Petrograd 1917.
- Kacelenbaum Z.S., *Voyna i finansovo-ekonomicheskoye polozheniye Rossii*, Moskva 1917.
- Kantorowicz J.A., *Voyna i ispolneniye obyazatel'stv*, Petrograd 1917.
- Kravtsova E.S., *Problemy reformirovaniya nalogovoy sistemy Rossiyskoy imperii v gody Pervoy mirovoy voyny (po vospominaniyam P.L. Barka)*, „*Ekonomicheskaya istoriya*” 2017, № 4.
- Kuzowkow D.W., *Kakiye nalogi dolzhno ustanovit' Uchreditel'noye sobraniye?*, Moskva 1917.
- Ljubimow M.M., *Kak gosudarstvo sobirayet narodnyye den'gi i na chto ono raskhoduyet ikh?*, Moskva 1917.
- Lushnikova M.V., Lushnikov A.M., *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni*, Yaroslavl 2013.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 7.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Michajłow I.A., *Gosudarstvennyye dokhody i raskhody Rossii vo vremya voyny (Fakty i tsifry)*, Petrograd 1917.
Szrejder A., *O nalogakh*, Petrograd 1917.

Wenediktow A.W., *Voyna, rost tsen i staryye kontrakty*, Vyp. 2: *Ocherednyye voprosy finansovoy i ekonomicheskoy politiki*, Petrograd 1917.

UMCS